ناڤەروک :

پێشەكی:

هەر وەكی یادیار كو شارستانیەتا میسوپوتامیا ب ئیك ژ كەڤنترین و گرنگترین شارستانیەتێن جیهانا كەڤن دا دهێتەدانان ، كو ب درێژاهیا چەرخ و سەردەمێت جیاواز خزمەتەكا بەرچاڤ بو میژوویا مروڤایەتی گەهاندیە ، گەل و نشتەجهێت ناوچەیت جیاوازێت میسوپوتامیای هەر ئیك ب ئەندازە و شیواز رولێ خو دبنیات و گەشەپێدان بەرەپێدان فەرهەنگ و شارستانیەتین ڤان ناوچەیاندا هەبویە.

ل ناڤەراستا هزارا (دووێ ب.ز) ل باكورێ میسوپوتامیایێ دەڤەرەكا سێگوشەی یاخابوری دەولەتا میتانی سەرهلدا ،شارستانیەتا میتانی بەشەكێ گرنگ و بایەخدارە ،نەبتنێ ل مێژوویا دێرینا گەلێ كوردستانێ بەلكی ل مێژوویا سیاسی و شارستانیەتا گەلێن دی یێن ناوچە جیاوازین میسوپوتامیا ،و ل ماوەیەكێ كێم داشیا دەست بسەر دەڤەرەكا بەرفرەهـ دا بگریت هەر ژ سنورێ روژهەلاتا زنجیرا چیای زاگروس هەتا بەرەف ناوچەیێن روژئاڤای هەتا دەریایێ سپی ناڤەراست درێژ دبوو ، هەر وەسا بوماوەیێ نێزیكی دوو سەدەیان میتانیان شیا رولەكێ مەزنێ سیاسی و شارستانی د دەڤەراندا ب گێرینت، دەولەتا میتانی شیا پەیوەندین كاریگەرییێن شارستانی دگەل ناڤەندێن شارستانیەتیێن دەوروبەر گرێبدەت

جهێ جوگرافیا میتانیا :

کاریگەریا جوگرافیا لسەر میژوویا سیاسی و شارستانیا میتانیا یا رون و ئاشکرایە ،ب تایبەتی جهێ جوگرافیا وێ ئاڤ و هەوای بەرفرەهیا دەولەتا میتانیا

دەولەتا میتانی دەسپێکێ دناڤبەرا رووبارێ فورات و سەرووی رووبارێ دیجلە دابون ب تایبەتی ژی دسێگوشەیا خابوری دا سەرهلدایە سنورێ وێ ناوچەیا " نور عابدین" و دەشتێت دەوروبەرێت باژیرێ ئامەدێ یێ نوکە ئەلشی) سنوربی دگەل هەردوو وەلاتێ Alshe و ئیشو Ishuo) گرتیە ،و ژلایێ باکوریڤە هەڤ

کەواتە نشتەجهێت خوریانن، و گرێدای بی دەولەتا میتانیان ڤە .

پشتی هینگێ ژئەنجامێ بهێز بوون و بەرفرهخوازیا میتانیا،سنورێ وان گەلەک بەرفرەهـ بو ب شیوەیەکێ ل روژهەلاتێ هەر ژ زنجیرا چیایێت زاگروس حەتا بەرەڤ روژئاڤای هەتا سەر کنارێ زەریا سپی ناڤەراست،و ل باکور و باکورێ روژهەلاتێ ،

ناوچەیا دەریاچەیا وانێ ، بەرەڤ روژئاڤای هەتا کنارێ کەنداڤێ ئەسکەندەرونە و ل باشوری ژی سنورێن ناوچەیا وێ هەتا ناڤەراستا رووبارێ فورات، و ل ناوچەیێت روژهەلاتی ژی رووبارێ دیجلە دهێتە خوارێ هەتا حەمرین و دیالە درێژ دبیت ،

و ئەگەر ئەم سەحکەینێ ژ روویێ جوگرافیێ فە وەلاتێ میتانی دهیتە دابەشکرن بسەر دوو ناوچەیان ، ئەوژی ناوچەیێت چیای وناوچەیێت دەشتی وناڤبەرا وانژیدا دو گرک و زوورک لێ هەنە. (عەولا،٢٠١٧،٢٨)

ناڤ و نەژادێ میتانیان :

دراستیدا هەتاڤی سەردەمی هیچ تشتەك نینە سەبارەت ناڤ و نەژادێ میتانیا،بەلێ دەقەکێ نڤیسینێ ب زوری

بەحس ل (مایتا --

maittani) لێ زێدەکەین دێ بیتە (مایتانی(NI)دکە ت ئەگەر پاشگرێ(maitta_

mittani_)و پاشی (میتانی

و ئەگەر ئەڤ لێکدانەیا درست بیت هینگێ جیاوازی دناڤبەرا (میتانی و خوریا)بتنێ ناڤە گەلەک جارا

کەسەکێ میتانی هاتیە گوتن خوری و ب کەسەکێ خوری گوتیە میتانی و پاشاییێن میتانیا فەرمانرەوایێ ل

جهەکێ نەکرینە کو خوری نشین بوون هەروەسا هندەک ژێدەر دنە دیارکرن کو میتانی هندۆ ئەوروپینە بەلێ

خوری لقەکا جیاوازن ژ لقێن میتانیا هەروەسا زمانێ میتانیا نێزیکی زمانێ خوریا بوو.

(ئەحمەد،رەشید۲۰۱۹,۱۱٦)

دەستهەلاتا دەولەتا میتانیا :

مەزنێن شاهنشینا میتانیا دناڤبەرا۱۵۰۰-۱۲٤٥ب.ز بونە مەزنێن دەڤەرا باکورێ میسوپوتامیا کۆ ل پایتەختێ خۆ (وئوشوکانی) حوکم دکر ، پاشی جێگیربوون پشتی هەرفاندنا ئیمپراتوریەتا وان ل دەڤەرا (خاینکبان) ل کوردستانا روژئاڤا. شاهنشینا میدیا دماوێ دوو سەدەیان دا جهەکێ مەزن ل روژهەلاتا نیزیک هەبوو ژلایێ سیاسی و سەربازی ڤە (شیان شاهنشینا خۆ بەرفرە هـ بکەن ، باژێرێ حەلەبێ هەتا فلسطینێ ئێخستە ژێر دەستهەلاتا خۆڤە ، ژبەر کو میتانیا هەسپ خوداندکرن و عەرەبانێن جەنگی ب داری دروستکربوون ئەڤ چەندە ببو هاریکار بۆ وان کو بلەز بەلاڤ ببن ل دەڤەرێ ب شێوەیەکێ وەسا کۆ روبەرێ وێ گەهشتە کنارێن دەریا سپی(ناڤەراست) و باژێرێ نەینەوا و نوزی ل نیزیک کەرکوکێ بخۆڤە گرت. هێزێن ئاشوریان دەرنەکەفتنە لسەر شانویا سیاسی بتنێ پشتی بەرهنگاریا پاشایێ میتانی نەبیت بۆ هێزێن فیرعەونێن مسرێ ل باکور و روژئاڤایێ سوریا و جهێ حیسییان ل دەڤەرێن قرقمش و حەلەب و دەوروبەرێن وێ و حەزا پاشایێ کاردونیاش بۆ داگیرکرنا دەڤەرێن نوکە یێن کوردستانا خوارێ ، نە بتنێ لسەر ئاستێ سەربازی بەلکو لسەر ئاستێ دیپلوماسی ژی، شاهنشینا میتانی دڤی ماوەی دا ناڤ و دەنگەک جیهانی ب دەسڤەهات برێکا سەرکردایەتی کرنا پاشایێ میتانی ب ناڤێ (بارتارنا)بۆ کو دناڤبەرا دوو سەدەیان دا (٦-۱٥ب.ز) دژیا ب نازناڤێ (شوتتارنایێ ئێکێ) ب ناڤ و دەنگ بوو. دبیت هەر هەمان ئەو پاشایە بیت ئەوێ باژێرێ حەلەبێ داگیرکری ، توشراسای سانسکریتی۱۳٦۰ب.ز پەیوەندییێت باش دگەل مسریان هەبوو. برێکا هندێ کۆ خوشکا وی(کیلوحیب) و کچا وی (تادوحیب) ل مسرێ ب نازناڤێ (نفرتیتی) ب ناڤ و دەنگ بوو دابو(ئامونحوتبێ سیێ) و(ئامونحوتبێ چارێ)، ئەڤ راستیێت هەنێ دوێ نامێ داهاتینە زانینن کودئەرشیفێ(تل العمارنە)داهاتییە ڤەدیتن(۱۳۷,۲۰۱۲مە ندەلاوی)،

شاهێن میتانی :

١ . براترنا

٢ . کیرتا

٣ . شوتەرنایێ ئێکێ

٤ . بارساتار

٥ . ساوشتاتارێ ئێکێ

٦ . براتەر نایێ دووێ

٧ . ئە رتاتامایێ دووێ

٨ . شوتەرنایێ دووێ

٩ . ئەرتا شومارا

١٠ . توشراتا

١١ . ئەرتاتامایێ دووێ

١٢ . شوتەرنایێ سێ

١٣ . شتی وازا

١٤ . شکورایێ ئێکێ

١٥ . واساشتا

١٦ . شکورایێ دووێ

(مایی،٢٠١٢, ٢٨٠)

پەیوەندییێن میتانیا دگەل ئاشوریان :

دەولەتا میتانی شیایە دەڤەرا ئاشوریان بۆ پتر ژ سەد سالان کونترۆل بکەت و شاهێن میتانیان دەرفەت دابوو ئاشوریان ب شێوەیەکێ سەربەخۆ کارێن خۆ ب رێڤەببەن و بتنێ دانپێدانێ ب دەستهەلاتا میتانیا بکەن، باجێ بدەنە شاهێ میتانی .

شاهێ میتانی(سوشتار) هێرشەک برە سەر دەڤەرا ئاشور و هەمی دەڤەرێن وان کونترۆل کرن ، ئەگەرێن ئەڤێ هێرشێ ئەو بوو ، دەمێ شاهێ ئاشوری(ئاشور_رابیێ ئێکێ١٤٥٨-١٤٣٩ب.ز) ب شورەشەکێ رابووی دژی دەستهەلاتداریا میتانی و دیسان شاهێ ئاشوری (ئاشور_نادن ئاخیێ ئێکێ١٤٣٨-١٤٢٩ب.ز) دیاری بۆ مسرێ ب هەلکەفتا سەرکەفتنا وان لسەر لەشکەرێ میتانی هنارتن.

ئاشوریان هەر ژ دەستپێکێ هەولدا خۆ ژ دەستهەلاتداریا میتانی رزگاربکەت و شاهێ ئاشوری (ئاشور بیل نشیشو١٤١٩-١٤١١ب.ز) پەیمانەکا ئاشتیێ دگەل کاشیان گرێدا هەروەسا شاهـ(ئەریبا ئەددێ ئێکێ ١٣٩٢-١٣٦٦ب.) (مایی،ب.م، ١٣٩)

پەیوەندی یێن میتانیان دگەل مسرییان :

لژێر ڕوناهیا نامان:تل عەمارنە ل سالا١٧٨٨زاینی ، هندک تابلو یێن نڤیسای ل هەرێمەکا شینواری لبەرەیێ

روژهەلاتی،(روبارێ نیل)ل پارێزگەها(مین_مرکز ملوی) ل مسرا ناڤەراستێ هاتە ڤەدیتن

ئەو جهێ باژێرێ (ئەخیت ئاتون)پایتەختێ فیرعەون (ئەمنحوتب)ێ چارێ (ئەخناتون)ی ل سەدێ چارێ بەری زاینی لێ بوویە، کو دنوکەدا ب (تل العمارنه) ناڤدارە

ئەڤ تابلوییێن تەڤنێ پێکهاتبوون ژ ئەوان نامان کو دناڤبەرا فیرعەونێن مسرێ(ئەمنحوتبێ سیێ و چارێ)دگەل

پاشاییێن بابل و ئاشور و مەملەکەتا(حیس)ی ل ئاسیا بچویک و میتانیان و سەرانێت سوریا و فلسطینێ دگەل ئێکدوو ئالوگور کربوون .

هژمارا تابلویان نیزیکی (٦٠٠) نامان بوون ، دنوکەدا بتنێ (٣٠٠) تابلو ماینە، کو هەمی ژ قالبێ تەڤنێ هاتینە

دروستکرن و ب خەتێ بابلی هاتینە نەخشاندن. چەند تابلویەک بەحسێ پەیوەندییێت پاشاییێن :میتانی و مسری دکەن

وەک:(ئەرتاتاما) پاشایێ میتانی و کورێ وی (توشراتا) ، پەیوەندییێن دوستایەتییێ دگەل (ئەمنحوتبێ سیێ) بابێ

(ئەخناتونی) هەبوون. (شوتارنایێ دووێ) (تادوخیپا) یا کچا خۆ بو هنارتیە بو هندێ ببیتە هەڤژینا وی وی ژی

ئاهنگەکا ژ هەژی بو گێراییە.(جەمیل،٢٠١٢,٧٤-٧٥)

پەیوەندیێن میتانیا ل گەل حیسیان :

پەیوەندیێن میتانی و حیسیان پەیوەندیێن دوژمناتی بوون،ل دەسپێکێ شاهێن میتانی هەوێن لەشکەری دژی دەڤەرێن حیسیان برن،بەلێ پشتی شاهـ (تودخالیاشێ دووێ)دەستهەلاتداریا حیسیان وەرگرتی،دژی دەڤەرێن سوریا ب شێوەیەکێ گشتیا و دەڤەرێن دەولەتا میتانی ب شێوەیەکێ گشتی و تایبەتی.ئەڤ هێرشە ب گرێدانا پەیمانا ئاشتی د ناڤ بەرا هەردوو دەولەتاندا راوستان.پشتی شاهـ (شوبیلولیو ماشی١٣٠٠-١٢٥٠پ.ز)دەستهەلاتداریا حیسی وەرگرتی،ب هەوەکا لەشکەری دژی دەولەتا میتانی رابوو،بەلێ میتانی ب سەرکردیا شاهـ (توشراتای)شیا سەرکەفتنێ تومار بکەت ،بەلێ گەلەك نەکێشا هەر ڤی شاهێ حیسی هەوەکا دی یا لەشکەری دژی دەولەتا میتانیان بر و شیا گەلەك دەڤەرێن ل ژێر کونترولا وان داگیر بکەت،ئەڤ چەندە بۆ ئەگەرێ دەستپێکرنا شورەشەکان نافخویی ل دەولەتا میتانی و شاهـ (توشراتا)هاتەکوشتن.(مایی،١٥٢,٢٠١٢)

زمانێ میتانیان :

هه مان زمانێ حوری بوو.ئانكو زمانێ ده ریا وانێ و چیایێن كوردستانێ بوو،هه روه سا كارتێكرنا زمانێ هند و ئه وروپی ل سه ر زمانێ میتانیان یێ دیاربوو،دیسان كارتێكرنا زمانێ ئه كه دی یێ ل سه ر زمانێ میتانیان یێ دیاربوو،چونكی ببو زمانێ دبلوماسی ل وی چه رخی و ده وله تا میتانی

(مایي،زێباری،ب.م،٣٥)

ئایین میتانیان :

میتانیان وەكی هەمی مللەتان پەرستنا گەلەك خوداوەندان دكر،یێ ژ هەمی یا گرنگتر خوداوەند (تیشوب)خوداوەندێ نەتەوەیێ حوریا و پەرستگەها وی ل باژێرێ (كومی)بوو(دكەڤیتە باكورێ زیییێ مەزن ل نێزیكی سنورێن ئیراق و توركی)،ژ خوداوەندێن دی ئەوێت دهاتنە پەرستن ،خوداوەند (خیبات)و(شاروما)و (كوماربی)و(لوباكادا)و (شاوشكا)و(شیمیكی)و((كوشوخ)....هتد، هەژیە بێژین میتانیا رولێ شارستانی هەبوو ،ل باژێرێ (نوزی) هندەك موور بۆ سەردەمێ شاهێن میتانی ل نوزی دزڤرن هاتینە دیتن ، هەروەسا هندەك جورێن دیێن موران ل روژئاڤایێ كوردستانێ هاتینە دیتن ، كو وێنێت شەرڤانێن میتانیان لسەر بوون.(مایی،ب.م،١٥٥)

ئەگەرێن کەفتنا میتانیان :

١. پەیدابوونا هەڤرکیا نافخو دناڤبەرا بنەمالا دەستهەلاتدارا میتانی

٢. شەرو هەڤرکی ل گەل حیسیان و دەرکەفتنا شاهێ حیسی یێ ب هێز ب ناڤ

(شلوبیلولیوما)،ئەوێ شیای دە ڤەرێن دەولەتا میتانی داگیربکە

٣.لاواز بوونا هەڤپەیمانا سەرەکیێ دەولەتا میتانی ،ئەوژی مسرە ژ ئەگەرێن تێکچوونا رەوشا نافخوی.پشتی فیرعەون (ئەمنحوتبێ چوارێ)بانگەوازیا خوداوەند(ئاتون)ی راگەهاندی.(مایی،١٥٣,٢٠١٢)

ل دوماهیکێ (وازاشتا) ، (شوتەرنایێ دووێ) دەستهەلاتا میتانیان وەرگرت ئامادەیا خو نیشاندا کو دشێت بەرامبەر پاشایێ ئاشوری (شەلمنسەرێ ئێکێ) سالا ١٢٣٤-١٢٦٣ بەری زاینی ب راوەستیت ئەوژی ژ ئەگەرێ وەرگرتنا هاریکاریا سەربازی ژلایێ دوژمنێ سەرسەختێ ئاشوریان ئارامی نە چەندین سالا شەروناکوکی دناڤبەرا میتانیان و ئاشوریان بەردەوام بوو. دوماهیک پاشایێ میتانیان(ئاتل ئیشوب) بوو ، پاشایێ ئاشوریان هەوڵەکا سەربازیا مەزن برە سەر میتانیان و شیا دەولەتا وان ب ئێکجاری دوماهیک بینیت ب هزاران خەلکێ ئاکنجیێ بن دەستهەلاتا میتانیان ب زوری ڤەگوهاستنە دەڤەرێن چیایان ، ب ڤی شێوەی دوماهی ب ئێک ژ مەزنترین دەولەتێن کەڤنێن کوردستانێ هات لسەر دەستێ سوپایێ ئاشوریان.(محمد، ١٧١,٢٠٢١)

دەرئەنجام :

١ . دەولەتا میتانی شیا دماوەیەکێ کورت دا سنورێن دەستهەڵاتا خۆ گەلەک بەرفرەهـ بکەتن ژبەر کۆ ئەو بخۆ بهێز بوون و ژ ئەگەرێ ڤالاهیا سیاسی دوی سەردەمی دا.

٢ . میتانی شیان گوهورینێ د پێشکەفتنا شارستانیەتا مروڤایەتیێ دا بکەن ب دروستکرنا عەرەبانێن شەری ئەڤەژی هوکارەکە بۆ بلەز بەلاڤبوونا دەستهەلاتا وان.

٣ . میتانی دسەردەمەکێ دا دەرکەفتن کۆ ئێک ژ بهێزترین دەولەت ئەو ژی ئاشوری بوون لێ دگەل هندێ دا شیان بۆ ماوێ سەد ساڵان بێخنە ژێر دەستهەلاتا خۆڤە

٤ . هەبوونا پەیوەندیێن شەری پاشی دیبلوماسی و خزمایەتی ژدەرڤە ژبلی پەیوەندیێن ناڤخۆی دگەل مسریان

لـيــســتـا ژێـــــدەران :

١ . ئەحمەد،د.جەمال ڕەشید،ڕەشید.فەوزی . (٢٠١١) .مێژووی کۆنی کورد، چ٥، ٢٠١٩، وەرگێران بۆ عەرەبی :ملکۆ کەلاری، (ب.ج)، ٢٠١١.

٢ . مەندەلاوی، د.محەمەد مەحموود. (٢٠٠٩).مێژوو و شارستانیەتی کورد ،چ٢ ، ٢٠١٢، وەرگێران:محەمەد وەسمان، (ب.ج)، ٢٠٠٩.

٣ . عەوڵا، بەختیار قاسم. (٢٠١٧) .شارستانیەتیەتی سەردەمی میتانی (١٥٠٠ـ١٢٦٥ب.ز) ، سەرپەرشت :پ.ی.د.کۆزاد محەمەد ئەحمەد، (نامەیا ماستەرێ، ڤەکولیتا زانستی، زانکۆیا سۆران)،٢٠١٧.

٤ . مایی، د.رێبەر ، زێباری، د.محەمەد سالح. (ب.م).بیرۆباوەرێن ئاینی ل کوردستانێ هەر ژ چەرخێن بەری یێن کەڤن هەتا هاتنا ئیسلامێ،(ب.ج) ، (ب.م).

٥ . زێباری، د .محمد صالح،مایی، م.رێبەر. (٢٠١٢) .مێژوو یا کوردستانێ یا کەڤن کورتیەک ل مێژوو یا سیاسی، دهۆک :چاپخانا هەوار، ٢٠١٢.

٦ . محمد ،ب . د ئاکو بورهان ، (٢٠٢١).میزووی کونی کورد شینواره کانی ، ج ١ ، ٢٠٢١